

Вера А. Вратуша Жуњић¹
Универзитет у Београду,
Филозофски факултет,
Одељење за социологију
Београд (Србија)

929:32 Марковић С.
321.74
Оригинални научни рад
Примљен 29/10/2025
Прихваћен 17/11/2025
doi: [10.5937/socpreg59-62453](https://doi.org/10.5937/socpreg59-62453)

АКТУАЛНОСТ СХВАТАЊА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА О „СОЦИЈАЛИЗМУ И ДРУШТВЕНОМ ПИТАЊУ“

Сажетак: У раду се представљају схватања социјалног и друштвеног питања, односно социјалне револуције у делу Светозара Марковића, као скупине чланака која резимира основне тезе свих главних Марковићевих радова, од Програма за лист *Раденик*, преко *Србије на истоку*, чланака о равноправности жена, Париској комуни и образовању, до Велике Србије. Због ограниченог простора у фокусу овог рада биће анализа садржаја оних чланака који се најнепосредније односе на Марковићево развијање појма социјализма кроз критички дијалог са схватањима социјализма и демократије у чланцима Владимира Јовановића као најистакнутијег представника либерализма међу припадницима удружења Српске омладине.

У закључку аутор резимира у чему се састоји актуалност схватања о социјализму и друштвеном питању најзначајнијег српског социјалисте у 19. веку, за разумевање (не) успеха остваривања прве основне тачке Марковићевог „политичког тестаментa“ који се односи на унутрашње аспекте социјализма и социјалне револуције у Кнежевини Србији и на Балкану. Због ограниченог простора, о другој тези Марковићевог „тестаментa“, о *револуцији у Турској и федерацији на Балканском полуострву* биће речи у другом тексту.

Кључне речи: Светозар Марковић (1846–1875), социјализам, друштвена питања

УВОД

Серију чланака под називом „Социјализам и друштвено питање“ Светозар Марковић² је објавио у часопису *Рад* од бр. 9, од 22. августа 1874. до 1. децембра исте

¹ vera.veritas@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4451-9301>

² Због ограниченог обима овог рада, у њему неће бити представљени подаци из биографије Светозара Марковића, врло релевантни за разумевање тесне испреплетености његовог живота и рада, као што су то чињенице да је рођен у Зајечару 21. септембра 1846, да му је отац био срески начелник, дакле „бирократа“, који је стога имао материјалних могућности, као и Марковићев брат Јеврем, да финансијски помогне студије свог сина и брата, да је као

године (Marković, 1874/1996a). Своју анализу социјализма развио је у некој врсти **критичког дијалога са схватањем социјализма, односно демократије, у чланку Владимира Јовановића**, сличног наслова, „Социјализам и друштвено питање од најстаријих времена до данас“ (Jovanović, 1873/1996), за који је добио и награду Српског ученог друштва.

Марковић прво истиче да социјализам нема само теоријски значај него да представља и најважније практично питање о животу и развојку друштва око којег се воде и оружане борбе између оно мало „позваних да учествују у весељу живота при актуалном друштвеном склопу, и масе оних који се против тог склопа привилегија буне“. Марковић просветитељски наглашава да је и у Србији, где борба пролетаријата и буржоазије још није развијена као у индустријски напреднијим државама Европе, важно да *народ који жели да свесно ујравља својим развојком*, треба да зна друштвени склоп и законе развоја друштва, као и да зна чему треба да тежи, а не да живи као стадо (Marković, 1874/1996a, стр. 91).

Марковић даље истиче да *социјализам није њињање идеала или узора друштва, а социјалисти нису људи који се даве смишљањем њаквих узора, нећ њињање заошћирених сујројиности у друштву између владајуће и њоћлачене класе*. Такође истиче да је погрешно тврдити да социјализам хоће тиранију друштва над личношћу, као што то малициозно тврди Јовановић. И социјалисти замишљају да се друштвени ред одржава добровољно, да се закони издају општом вољом, старешине су изборне, одговорне и смењиве, а друштво треба да подстиче развој свих својстава чланова друштва. На крају, погрешно је према Марковићу и Јовановићево приписивање социјалистима начела о заједници жена. Социјалисти су према Марковићу први одбацили гледиште да је жена „имање човеково“ и стога су први устали у борбу за равноправност жена у друштву (Isto, стр. 96).

Особеност социјалистичких идеја деветнаестог века, према Марковићу, јесте да се оне развијају под утицајем напретка природних наука и изучавања појава у друштву научним методом. Под научним методом он подразумева историјски и дијалектички материјализам. На основу формулација у његовом тексту, лако је да се препознају оне које су очигледне врло сличне формулацијама из нпр. *Комунисћичкој манифестии* Карла Маркса и Фридриха Енгелса (Marx, Engels, 1848, т. 7, стр. 377–405; Vratuša Žunjić, 2018). Марковић даље наглашава да социјалисти испитују природне законе развоја друштва. Сматра да је Јовановићу непозната оновремена научна социјалистичка литература попут радова Карла Маркса и Фридриха Енгелса, и њихова критика политичке

брилијантан студент постао стипендиста Кнежевине Србије за студије у Петрограду, да је стипендију изгубио због критичких чланака о деспотији намесништва у Кнежевини Србији под сизеренством Турске царевине, да је дошао у сукоб са Бакуњиним у оквиру Руског огранка Међународног удружења радника или Прве интернационале када је прешао у Цирих након губитка стипендије, да је осуђен на девет месеци затвора због чланка у којем је нападао власт 1874, да је у затвору наставио да пише и да је из затвора изашао нарушеног здравља, да је отишао у прогонство с циљем избегавања новог хапшења, да је умро 10. марта 1875. од туберкулозе у Трсту на путу за Јадранску обалу, по препоруци лекара... (Користан извор за податке о Марковићевој биографији је: *Свејтозар Марковић – Биографија*, <https://www.biografija.org/politika/svetozar-markovic/>, приступљено: 6. 4. 2025).

економије, као и социјалистичка пракса Интернационалног удружења радника. Стога не постоји безброј, него само један социјалистички систем – колективизам. Читаво поглавље Марковић зато посвећује указивању на разлику између Прудоновог „митиелистичког анархистичког система“ и социјалистичког колективизма: први је основан на приватној својини, а други на колективној (Marković, 1995, str. 125–132).

Марковић анализира Јовановићев рад о социјализму и демократији, критикујући његов ненаучни приступ социјалистичкој литератури и пракси. Наиме, одбацује Јовановићево пребацавање социјалистима тежње за насилним превратом. Он истиче да је веома подло оспоравати „варварство“ оних који су изнурени патњом, угњетавањем и сиротињом када се побуне, као у Париској комуни, против поретка друштвене „слободе“ и када оружаним отпором против властодржаца реагују на убијања својих сабораца (Isto, str. 98).

Марковић подсећа на то да се демократија појавила на историјској позорници крвавом Француском револуцијом. Истиче законитост и неопходност ове борбе за слободу и једнакост, али сматра да демократија нема право да оспори радничком покрету борбу против поретка који је сменио феудални поредак. Тај нови поредак је наставио да гуши слободу и једнакост и да огромном броју људи не дозвољава ни физички опстанак а камоли морални развитак. Марковић закључује да докле год постоји насиље у друштву, дотле ће бити борбе и друштвених преврата. Борба, наиме, није начело социјалиста, него нужно средство против тираније коју треба срушити (Isto, str. 99).

Марковић наставља своју расправу о социјализму, тамо где с њом престаје Јовановић: **испитивањем разлика између демократије и социјалне демократије.**

Марковић одбацује слаткоречиво описивање тога како демократе замишљају друштвено устројство у којем би било остварено друштво правде које само собом влада и управља на основу једнаке слободе за све и свакога. Остварење овог идеала онемогућава заснивање друштвеног система на неограниченој приватној својини, на слободи рада и утакмице, без икаквог ограничавања општим друштвеним договором или законом, пошто би законска ограничења приватне својине према тврдњама демократа представљала тиранију (Isto, str. 100). Марковић истиче да је из Јовановићеве идиличне слике демократског друштва изостављена чињеница да су у савременим индустријским друштвима произвођачи најамни радници који раде за плату код неког газде, приватног власника средстава за производњу. У таквом друштву не може да буде ни „слободе рада“ нити икакве друге слободе за огромну већину, која мора да продаје своју радну снагу мањини крупних приватних власника средстава за производњу (Isto, str. 101).

Марковић наглашава да са развојем индустријске производње не може више бити речи о одсуству опште организације капитала и рада. Питање је да ли ће друштво општим договором, а у корист свих, да организује производњу тако да сви чланови друштва истовремено буду и радници и власници средстава за производњу, односно да су заједничке и производња и својина, или ће класа капиталиста организовати производњу у своју корист. Марковић истиче да није вероватно да је подела друштва на капиталисте и пролетере последњи и најсавршенији облик у друштвеном развоју. Стога народ треба да се постара да друштвеном снагом организује заједничку својину и рад. Другим речима, *српски народ не треба да чами у сиротињи и чека док се развије капиталистичка производња у којој ће ојетити да буде сиромашан, љут и зависан*, него да је боље да се постара раније да друштвеном снагом организује својину и рад, и тиме

осигура себи материјално благостање, умни развитак и слободу (Isto, стр. 102–103). Ова **порука српском народу** представља и главну особеност схватања социјализма Светозара Марковића у средишној фази његовог списатељског рада, која полази од значајних остатака традиционалних солидаристичких и самоуправних установа проширене породичне задруге и самоуправне општине, на које би требало да се надограде кооперативне установе заједничке својине над средствима за производњу и заједничког рада свију.

Марковић на основу читања релевантне литературе и на основу непосредног искуства током школовања у индустријски развијеним друштвима, указује на то како с индустријским развојем долази до преображаја појединачне приватне својине у акционарску својину и право на дивиденду од уложеног капитала, као својеврсног кретања у смеру административног комунизма у којем влада воља акционарских друштава. Демократе попут Јовановића скривају главу у песак да не би видели овакав развој неслободе на темељу колективизујућег преображаја приватне својине (Isto, стр. 105–106).

Марковић резимира разлике између демократије и социјалне демократије на следећи начин: 1. демократија сматра као природан основ друштвеног уређења индивидуалну приватну својину – социјална демократија, напротив, сматра као природан основ друштвеног уређења заједничку, задружну својину; 2. демократија не разуме савремени развитак технике и сматра да је мало газдинство идеал друштвеног строја; социјална демократија, напротив, сматра да је велико газдинство на темељу научних проналазака неопходан услов за развитак човечанства; 3. демократија сматра организацију својине и рада друштвеном влашћу (законом) као тиранију друштва над личношћу; социјална демократија, напротив, сматра такву организацију рада, као неопходан услов за слободу и свестрани развитак личности; 4. демократија види државу као нешто што је одвојено од друштва и сматра је чуваром друштвеног реда; социјална демократија, напротив, види државу као организовано друштво и њој ставља у дужност да се занима свим људским односима само ако се тиме увеличава срећа и напредак свих чланова друштва (Isto, стр. 107–108).

Марковић овде прелази на кључну разлику између демократије и социјализма, на разматрање разлика између **приватне** и **задружне својине**.

Јовановић, према Марковићу, заснива човеково право својине не на човековом раду, као социјалисти, него на целокупној човековој природи, која се изражава умом, вољом и савешћу, слободом и одговорношћу, вредноћом, увиђавношћу и штедљивошћу. У позадини Јовановићеве благоглагољивости, Марковић разоткрива став да ко је јачи, вештији и паметнији, треба да има више – тиме демократе и Јовановић правдају постојећу неједнакост у сваком класном друштву (Isto, стр. 108).

Марковић претходницу права својине види у простој чињеници присвајања, „завладавања“ спољним предметима који човеку могу да послуже за самоодржање, одузимајући их свима другима, снагом као у животињском свету, пре уложеног рада. Да завладавање постане и остане свачије право, услов је да сви чланови једног друштва имају једнаку могућност да прибаве својину завладавањем. Сваки човек има једнаку могућност да развије своје способности у оној мери у којој то допушта његова природа, и сваки члан има једнаку могућност да присвоји онолики део природних предмета који је сразмеран његовој природи. У супротном, друштво је засновано на сили. *Друшћивени дојовор*, утврђен или обичајем или законом, уређује фактичка права

основана на сили. Преображај у правно друштво врши се под утицајем фактичке измене стварних односа, укључујући односе својине услед потребе за одржањем и живљењем, с једне стране, и под утицајем умног развитка и правних појмова, с друге. Полазна тачка у завладавању својном је да сваки човек за свој опстанак мора имати нешто да намирује своје личне потребе. Да би се својина оправдала, нужно је да свако има једнаке услове да прибави својину, а та могућност постоји тек у друштву. У супротном, борба за опстанак се заснива на сили (Isto, str. 109).

Развитком друштвених односа уништава се првобитна приватна својина и огроман број људи мора да ради за другога. Ту појединци присвајају не само природне предмете које нису произвели већ присвајају и рад других људи. Рад као првобитни основ својине се сасвим потиरे. Стога социјалисти оснивају право заједничке својине, која свима даје једнаке услове за прибављање својине над оруђима и средствима за производњу. Када свако има право да се средствима за производњу користи под условима које друштво одређује једнаким законом за све – онда је сваком осигурана својина у цивилизованом друштву и могућност за слободан свестран развитак. *За социјалисте само рад даје право на својину, а не власништво над капиталом.* Свако има право на својину сразмерно свом раду. Свака личност има право на својину, а да би то било фактичко право, а не само право по имену, друштво мора да осигурава сваком свом члану могућност да прибави својину, дакле да буде установљена заједничка својина. Да се приватна својина преобрати у заједничку нужно је да је она потчињена општем закону, да свако може бити учесник у уживању својине у једном радничком удружењу или општини (Isto, str. 110–113).

Марковић овде прелази на детаљнију анализу **социјалног система социјалне демократије**.

Према Марковићу, унутрашње уређење, или склоп друштва, стално се мења и погрешно је замишљати неки облик друштва као сталан и непроменљив. Социјалисти сматрају да се друштво непрекидно развија и организује на бољој основи уколико људи јасније схватају своју природу, своје потребе и друштвене законе, и утолико су способнији да се паметније организују. Марковић своје истраживање социјалних система социјалне демократије базира на године после 1848, од када се *појављују снажне кретања у друштву као активни радници на друштвеном преображају*, попут Међународног удружења радника.

Марковић пориче да има безброј замисли социјалистичког система, тврдећи помало поједностављено да је Ласалов (Ferdinand Lassalle, 1825–1864) систем само ограничени и донекле осакаћени систем Луја Блана (Louis Jean Joseph Charles Blanc, 1811–1882), а да је колективизам Интернационале управо развијени систем Луја Блана³. Овако формулисана тврдња пажљивом читаоцу социјалистичке и кому-

³ Марковић на следећи начин резимира идеје социјалиста и социјалдемократа Прве интернационале: Ласал оснива радничку државу општим гласањем свих чланова државе. Држава кредитом помаже образовање радничких произвођачких асоцијација. Држава има право контроле над друштвеном радњом и право ликвидације ако друштвени послови иду рђаво. Дружина враћа држави позајмљени капитал са интересом. Ласал се бранио да не може јавно да исказе своју замисао у целини, пошто се у јавности морао држати у границама постојећих закона који су признавали право асоцијације радника и помоћи државе корисним предузећима.

нистичке литературе указује на то да Марковић у Цириху није у целини прешао са ставова социјалиста и социјалдемократа у оквиру Међународног удружења радника на историјско материјалистички преокренуто дијалектичко становиште⁴ комуниста у оквиру Прве интернационале (Vratuša Žunjić, 2022).

Колективизам као најразвијенији систем друштвених односа, према Марковићу, није дело размишљања једног човека, него је поникао из саме друштвене појаве, као мисао целе социјалдемократске партије организоване у интернационалу, која је са своје стране поникла природним развојем индустријског друштва и пролетаријата у њему. Марковић посебно истиче међу социјалистима и комунистима Маркса који је својим теоријским радом умногоме развио идеју колективизма. Марковић примећује да је у исто време енглеско законодавство већ увелико почело да се меша у економске односе грађана (радно време, време које ученици проводе у школи, државни надзор здравствених услова, живот радника). Истиче да је од регулисања својине и рада државним законом, до организовања рада и својине друштвеним законом, само један корак, ослањајући се претходно на развијену машинску производњу, која чини приватну својину немогућом. Тада колективна својина задруге није приватна својина радничке задруге, него је јавна друштвена својина. Сва средства за производњу припадају држави. Али држава не влада њима по својој вољи, него на основу закона предаје свакој задрузи извешан део и свака задруга влада извесним капиталом. Радничке дружине су груписане по струкама, али су као и општине дужне по општем закону да примају нове чланове у свој круг и брину се о школи и просвети, врше јавне послове, све државне и друштвене радње. Колективна задруга је према томе истовремено социјална и економска јединица, основни елемент из кога се склапа цело друштво (Marković, 1868/1987, стр. 116–117).

Марковић наглашава да се **општина и федерација општина**⁵, које заступају Словени, поглавито Руси и Срби, у социјалној демократији не разликују од колективног система. Међутим, не треба их мешати са општинама у средњем веку – малим, сиромашним, раштрканим, са рђавим средствима саобраћаја. Општина је код Словена врло често значила исто што и *република* – *пољопривредно тело које може да постоји као засебна целина – економска задруга*⁶.⁷ Марковић подвлачи да је главно

У ствари, Ласал је, према Марковићу, већ замишљао потпуно уништење капиталистичке производње и организације рада државним путем, али му је претходно била нужна радничка држава. До тада су произвођачке асоцијације још на темељу приватне својине, али допуштају врло лако даљи преображај приватног права својине произвођачке задруге у јавно право. Код Луја Блана држава, према Марковићу, одмах излази као организатор целокупне производње. Произвођачке асоцијације основане државним капиталом не воде између себе никакву утакмицу. За опште и државне потребе одвајају део своје зараде (Isto, стр. 114–115).

⁴ Табеларно представљање основних претпоставки новоматеријалистичке инверзије идеалистичке дијалектичке парадигме (Vratuša, 2022).

⁵ Марковић је о задрузи и општини најдетаљније писао у раду *Србија на истоку* (1872/1995).

⁶ Марковић прецизира да је општина истовремено и политичко тело, толико велико да се може сама развијати тј. вршити све своје функције. Савез социјалних општина чини федерацију општина. Радничка држава је савез радничких колективних општина.

⁷ Марковић је врло свестан чињенице да у развијеним индустријским друштвима општина готово да више и не постоји, али да је опште присутна код пољопривредних народа, где још

социјалистичко начело да се *рад и својина*, као и сви друштвени и економски односи и јавни послови, уређују и мењају општим договором и законом. Закључује да је закон социјалног развитка да свака социјална јединица (општина) тежи томе да развије моћи да сама произведе све своје намирнице, а да разменом добија само оно што није у стању да производи: размена се своди на оно што најмање кошта да се пренесе: знање, наука, вештине и сам човек (Isto, str. 118–119).

Одговор на питање које је кључно за устројство рада и плата у социјалистичкој општини – колико вреди човеков механички рад – и одређење вредности људске радне снаге као вредности производа који могу да надокнаде потрошену човекову снагу, Марковић преузима из првог тома *Капитала* (Marx, Engels, 1867/1977). Радник међутим производи више но што је неопходно за репродукцију утрошене радне снаге, да боље живи, да олакшава свој рад и прибавља разне угодности, када постоји заједничка својина над средствима за производњу. Попут Луја Блана, Марковић сматра да чланови социјалистичке општине треба да одвајају још по трећину зарађених средстава за задовољавање општих потреба у општини и обнову средстава за производњу или капитала који олакшава рад у заједничкој општинској својини или радничкој удрузи (Marković, 1874/1996a, str. 120–122).

Колективизам заснива друштвени преображај пре свега на машинској производњи која даје основ за организацију рада и поделу радног времена. Машинска производња дели све сложене радове на најпростије механичке операције. Тиме се решава питање количине потребног рада и његове каквоће потребне за производњу неког производа и омогућава да се цена неког производа слаже с његовом вредношћу. Не може да буде „сувишне“ производње и „трговачке кризе“ зато што се у друштву води тачна статистика рада у свим струкама, статистика свих произвођачких средстава и статистика производа. Проналасци који унапређују производњу одмах се уводе у све производне јединице, уместо да се произвођачи узајамно такмиче тако да прве које примене нову технологију убирају екстрапрофит док је не примене и остали. Новац остаје искључиво средство за размену, а не господар над производњом (Isto, str. 123).

Са развитком образовања и морала у друштву, сматра Марковић, свако би радио према својој нази и својој потреби. Он је уверења да цела општина може да се организује као једна породица, што би представљало потпуни комунизам. Говори о прелазним ступњевима које друштво може да прође у свом преображају из приватне својине у колективизам. Уколико се развијање знања омасови и уколико се буде више развијала техника, утолико ће се лакше, брже и потпуније применити колективни систем. Колективизам су општа начела једне активне партије која ради на томе да та начела оствари. Марковић је имао на уму *рад на задобијању јавног мњења за начела колективизма*, па да се онда на општинским, окружним и народним скупштинама путем законодавства организује целокупно друштво. Другим речима, он овде није искључивао могућност *социјалне револуције еволутивним путем*, преко добијања већине на изборима. Тек у животу и раду видели би се недостаци система и средства за њихово исправљање општим договором и према народним потребама. Марковић

постоји ситна приватна својина земље и општинска својина. Овакво мешовито стање типова својине постоји још и у Француској, Немачкој, Италији, Шпанији, где има и земљорадничких социјалних општина и радничких задруга по струкама.

је, дакле, веровао у ненасилни, парламентарни пут остваривања социјализма где год је то могуће. Он закључује да свако може да се увери да се *социјалистичка начела остварују у данашњем друштву* и да сам историјски развитак друштва показује да се та начела *морају остварити*. Са непоколебљивим уверењем Марковић завршава речима: „И они народи који не буду увиђавни да их остваре услед развијене свести о својим потребама, биће приморани нуждом да их остваре“ (Isto, str. 124). Ваља овде уочити да је Марковић еволуциониста детерминиста по угледу на социјалисте дарвинисте, говорећи о неумитном току природних закона развоја социјализма у будућности^{8,9}.

Марковић се овде враћа на **начела социјалне државе према унутра – заједничка својина и договорна организација рада**. Ова начела потиру сва историјским током у држави утврђена права на извесну територију и на привилегије појединих лица и сталежа, која се устаљују и одржавају силом. У социјалној држави влада није постављена одозго и не црпи право на власт из неког вишег извора као што је народ. *Влада је простићућемоћник народа, не само по свом постојању него и по свом свагдашњем положењу одговорности према власнојавном сувереном народу*. Социјална држава организује друштво. Ствара услове за материјално благостање, просвету и утврђење

⁸ Једно поглавље Марковић посвећује критици **Прудонове** (Pierre-Joseph Proudhon, 1809–1865) **замисли мутуалистичког анархизма**, која само на први поглед личи на замисао Светозара Марковића о успостављању федералног удруживања радничких кооператива и самоуправних комуна или општина, који су узајамно солидарни и праведно и равноправно међусобно уговарају поштenu размену произведене робе према њеној радној вредности. Кључна разлика између Марковићевог и Прудоновог схватања федерације радничких кооператива и комуна јесте настојање Прудона не да укине приватну својину или „крађу“, као што је то случај код социјалиста, него да у основи реформисаног друштвеног система као темељни друштвени однос остане ситна приватна својина, дакле историјска полазна тачка развоја капиталистичког устројства друштвених односа. Марковић замера Прудону као и Владимиру Јовановићу да нису уочили да је ситну робну производњу и својину већ превазишао историјски развој индустријске производње и концентрације и централизације капитала (str. 125–132).

⁹ Марковић у наредном одељку усредсређује пажњу на **организацију просвете у друштву**, као једном од главних стубова у организацији новог друштва. Клица разгранатог стабла система просвете може да се примети већ у развијеним индустријским друштвима попут Енглеске: у појединим фабрикама, уз све злоупотребе услед доминације приватне својине, обавезују власнике да пуштају децу неколико сати дневно да похађају часове општег образовања. Са развојем примене природних наука у производњи оснивају се и специјализоване школе да би се радници оспособили за производњу новом технологијом. Социјалистичко друштво, према Марковићу, обезбедиће опште и специјално образовање сваком свом члану о општем трошку. У сиромашним друштвима је неспроводљив закон о обавезном школовању деце, пошто родитељи не могу ни да их издржавају а камоли да их снабдеју школским прибором. У капиталистичком друштву образовање је углавном приватна ствар сваке породице. У социјалном друштву, према Марковићу, друштво је дужно да сваког свог будућег члана образује док га не учини способним да ужива сва права и да врши своје обавезе, зарађујући за своје издржавање, да развије своје телесне, опште и специјалне умне, као и моралне, способности (Isto, str. 133–134). У социјалистичком друштву време за учење и време за рад одређиваће педагошка наука а не профит. Марковић истиче да ће поучен животом и радом у социјалистичком друштву човек постати моралан уколико је и само друштво засновано на моралу у свим сегментима, од породице до радног места – свако треба да се понаша у складу с моралним вредностима (Isto, str. 135–138).

морала и слободе. *Ишчезавају њошреба за ширанијом полиције, суда и војске за одржавање њоретика њошредних догод има „злих“ људи.* Марковић закључује да је социјална држава или федерација децентрализованих самоуправних релативно самодовољних општина, *истиовейна са унишћењем насилне државе њривилеђованих класа.* Народ мора да се стара да укине *све бирокрајизоване идеолошке сјалеже у друшћиву:* судије, законодавце, адвокате, као и полицију и војнике. *Сваки љрађанин шреба да буде бранилац земље и њоретика, развијком блајосћања и њросветје* (Isto, str. 139).¹⁰

Под изразом **социјална револуција** Марковић подразумева сваки нагли преврат у друштвеним односима у којима се *сами основи друшћивеној сјироја мењају и даје сасвим друћ љравац цивилизацији њоја друшћива*, као што је то био случај у Француској 1789. године, када је феудални систем власничких односа замењиван капиталистичким, заједно са приватним и јавним правом, или у *срјској револуцији 1804. љрошћив шјурске власћии и сјахијских односа*¹¹. Марковић очекује да ће се у свим капиталистичким земљама у будућности догодити преврат који ће скупити приватну својину у друштву и завести заједничку кроз дугачак поступан развитак образовања и морала. Он као да је антиципирао Лењиново (Владимир Иљич Уљјанов Лјенин, 1870–1924) схватање револуције (Vratuša Žunjić, 2020, str. 1068–1094) када је написао да је револуција *неизбежан љроизвод љрошћивречностии које се заошћиравају између бранишћеља сјаорој њоретика, који је љосћјао несносан њјевим љрошћивницима.* Након наглог револуционарног прелома и рушења старог система друштвених односа, на место срушених односа успостављају се нови односи радом многих генерација (Isto, str. 144).

Марковић истиче **разлику између потпуне ликвидације старог поретка у корист народа и оне где је народ оштећен**, као у Француској револуцији када су *сељаци*

¹⁰ У наредном одељку Марковић истиче да, по начелима државе **према споља**, свако друштво ограђује своју територију док се она заузима силом. *Докле јод је држава изнућра основана на сили, дошће се и сјаља мора љираћиваћии и бранићии силом.* Марковић сумња да ће се одједанпут извршити социјални преображај у свим индустријски најразвијенијим европским земљама као што то замишљају неки активисти Међународног удружења радника. *Уколико се буде вршио социјални љреображај изнућра и уколико се разне државе буду више изједначавале у свом умном и кулћурном развијку, ућколико ће више и љадаћии љранице између њих.* Међународни савез развија се као последица народног савеза, као резултат слободне федерације општина или радничких задруга. Мора да се развије *ново међународно љраво љјако да се сваки нови члан мора љримиии у сваку социјалну оишћину савеза, са свим љрађанским љравима, само кад исћуни љроисане услове који важе за све чланове савеза* (Isto, str. 140–141).

Марковић дозвољава да је врло могуће да ће се у многим државама *љрећходно извршићии цећање љо народностиима и љруиисање љо народностиима.* То ће зависити од друштвеног и умног развитка разних народа и народности. Може се међутим *љредвидетии, како смаћра Марковић, да ће се као у Северној Америци и Швајцарској без икакве љринуде сјајаћии разне народностии у све љешњу заједницу.* Нов народ јавиће се пре или после уједињења и по крви и по језику. Држава као целина социјалних општина и задруга постојаће као засебна целина у односу на друге друштвене јединице док год не *обухваћии цео земни шар* (Isto, str. 141).

¹¹ О радикално превратничкој српској револуцији 1804. и о њеној потоњој бирократизацији у оквиру династичке деспотије, Марковић је најдетаљније писао у *Србији на истоку* (Marković, 1872/1995).

морали да откупују земљу бивше власнеле. Од приватизације општинске и дела црквене имовине највише користи имали су капиталисти. Марковић је попут Маркса сматрао да у Енглеској, индустријски најразвијенијој земљи, постоји вероватноћа да ће радничка партија доћи на власт задовољавањем поверења већине народа на изборима и спровести социјалну револуцију у корист народа. Социјално друштво према бившим власницима има обавезу да придави занимање које би одговарало њиховим способностима да зарађују за животи. Марковић сматра да треба обезбедити накнаду експроприсане својине или не узимати својину само онима који су је зарадили властитим трудом.

Донекле у сиротињости са раније поменутом идејом пољопривредног социјализма у којој Марковић истиче да српски народ не треба да чаме у сиротињи и чека док се развије капиталистичка производња у којој ће опет да буде сиромашан, глуп и зависан, него да је боље да се постара да друштвеном снагом организује заједничку својину и рад, и тиме осигура себи материјално благостање, умни развитак и слободу (Isto, стр. 102–103). Марковић нешто касније, у истом тексту, истиче да не може да буде речи о социјалној револуцији и ликвидацији у земљорадничким друштвима сиротних сиротеника у којима још нема једне класе која влада свим средствима за производњу. Наводи као пример мешовите привреде са концентрацијом капитала у урбаним центрима и децентрализованим ситним власништвом на селу. Стога, према његовом мишљењу, није успела социјална револуција у читавој Француској, него је трајала само три месеца у изолованој Комуни у Паризу 1871. године, јер није било могућности да се у целој Француској примене средства социјалне државе која су спроведена у Паризу, пошто индустријски радници нису наишли на одзив код сељака (Isto, стр. 145).¹² Погибија Комуна, међутим, није обесхрабрила Марковића, као ни Маркса и Енгелса (Marx, Engels, 1871/1997). Да Марковић није постао малодушан сведоче чланци попут „Живи ли још комуна?“. У активностима Међународног удружења радника, наиме, Марковић је видео моћног актера на пољу друштвених борби између капиталиста и радника, које најављују социјалне револуције и у будућности. Те будуће комуне ће такође бити пред гигантским задатком пред којим се нашла комуна у Паризу, да у тешким условима грађанског и међународног рата са надмоћним војскама домаће владајуће класе и опсадним непријатељским трупима стране војне силе, свакодневно решавају питање солидарне заједнице и кооперативне социјалистичке организације прехранивања становништва и самоуправе без професионалне војске и полиције, пошто су наоружани грађани, изабрани и смењиви, бранитељи аутономне, што је више могуће самодоволне и самоуправне општине (Marković, 1872/1995g, стр. 48–51).¹³

¹² О Париској комуни Марковић пише у више чланака, као што су нпр.: „Париска Комуна. Питање о лебу и самоуправи“ (Marković, 1872/1995b) и „Погибија Париске комуне“ (Marković, 1872/1995c).

¹³ Марковић се овде осврће и на **Бакуниново** (Михаил Александрович Бакунин, 1814–1876) схватање револуције као анархије рушења постојећег поретка, с нејасним плановима за замену лошег, старог поретка односа, новим бољим. За социјалну револуцију која не само да руши старо нешто и гради ново, потребно је да у народу постоји барем снажна покрећачка мањина способна да усмери народни покрет и друштвени преображај ка успостављању социјализма. У одсуству такве политичке организације, каква је Интернационално удружење

Без обзира на ова упозорења о друштвеним претпоставкама успешне социјалне револуције, Марковић закључује своја размишљања на ову тему следећим речима:

„Има народа који се налазе у таквом несносном стању, да их изазива на револуцију њихов страховит положај. Они немају правог појма о бољем устројству друштвеном, само су уверени да *јоре бици не може* и да могу само добити, ако сруше постојеће стање, па ма шта после било. У том случају заиста је оправдана ‘социјална револуција’ и ‘социјална ликвидација’. Такво је стање било у Србији до 1804. године. Тако је сад у руској царевини, а сигурно је тако и у многим данашњим европским државама“ (Marković, 1874/1996a, str. 152)¹⁴.

У последњем чланку на тему социјализма, под називом „Разговор с омладином“, Марковић резимира своју критику критике социјализма или „друштвене науке“ од стране свих „начелних“ и „без-начелних“ партија, које су социјализам, нарочито у моментима раздражљивости услед осећања немоћи према аргументима социјалиста који су јачи од њихових, представљале социјалисте час као чету разбојника, која ради да се све попали и поплачка, час као гомилу „дечурлије“ која ларма без смисла оно што је чула са стране, час као доктрину која би по себи могла да буде и истинита и добра, али само у далекој будућности, пошто тренутно приоритет безусловно мора да има уједињење српског народа. Према мишљењу ових критичара, социјалисти наводно ометају извршење овог мудрог плана. Марковић констатује да сви ови критичари социјализма не могу ништа да науче пошто су сами себе прогласили за „ауторитете“, па се стога у овом свом тексту не обраћа поменутиим критичарима. Он се у тексту обраћа само омладини која, према његовом мишљењу, „нема никаквих претензија ни предубеђења, а жели да зна истину“ (Marković, 1874/1996a, str. 148). Видећемо, међутим, да се у даљем тексту показује да и омладина и те како има и претензија и предубеђења. Приметићемо да Марковић на самом почетку текста донекле идеализује омладину, зато што је због идеализма својственог младости, наводно пријемчивија за социјалистичке левичарске идеје. Током даљег излагања, међутим, Марковић истиче да се омладина ипак унутар себе врло рано *идеолошки раслојава* на присталице и противнике социјалистичке друштвене науке (Isto, str. 148–149).

Он такође понавља да је социјализам „скуп научних начела који обухватају све људске односе у друштву, начела за организацију општине, среза, школе, законодавства, ма које струке и ма које установе“. Када се ова начела или реформе примене у друштву, доприносе бољитку народа. Стога Марковић истиче значај да поменута начела о државној и друштвеној организацији морају постати позната народу. С правом

радника, револуција ће се, према Марковићевом уверењу, распасти у бесмислену борбу којом ће се користити поједине партије на штету народа (нпр. у Шпанији) или ће народ склопити неку привремену организацију, која му се у тај мах учини најбољом, што ће му навући цео ред буна, преврата и револуција у непосредној будућности (нпр. у Србији после 1815. године, или у Француској у свим њеним револуцијама) (Marković, 1874/1996a, str. 146–147).

¹⁴ Пет редова с краја овог поглавља текста редакција *Paga*, на челу са Пером Тодоровићем, избрисала је по налогу полиције да би се избегла „штампарска кривица“ (Marković, 1874/1996a, str. 152–153; белешка приређивача, 357).

наглашава да уколико ова начела прожму све слојеве, велика је вероватноћа да народ неће допустити да му се „кроји капа по туђинском калупу“, него ће све удешавати према научним начелима и према властитим потребама. Попут просветитеља, и касније Лењина (Vratuša Župjić, 2020), Марковић истиче да народни развитак зависи пре свега од његовог умног развитка. У том развитку друштвене науке, нарочито социјализам, заузимају прво место, јер оне говоре о структури и функционисању самог друштва, од чега зависи човеков опстанак и развитак (Marković, 1874/1996a, стр. 148–149).

Марковић испитује и то какав значај има социјализам за **унутрашње стање** у Кнежевини Србији. Он понавља да социјализам није начело неке секте, нити је нова вера, нити је готов рецепт због којег ће потећи мед и млеко у Србији. Социјализам је наука о друштву која је актуална за сваки народ од тренутка када почне да мисли о себи и свом напретку, да ступа у друштво, да склапа државу и разне установе у њој за своју корист. Марковић наводи следеће примере: општина и срез би требало да буду социјалне јединице за економску организацију друштва, а не само „административна тела за олакшање ‘врховне управе’“; финансије да буду друштвена установа за размину и кредит друштва, за трговински новчани саобраћај, као и за управу „државних“ прихода и расхода, а не само средство да „држава прибави нужне приходе“; школа би требало да образује и специјализоване физичке раднике, а не само да спрема чиновнике или умну аристократију; законодавство треба да организује друштво (у складу са социјално-демократским начелима науке о друштву), а не само да створи „регулу“ и „поредак“; облик друштва у којем је народ стварно суверен, а све власти су (смењиви) пуномоћници народа, прости извршитељи његове воље, у којем нема професионалне војске и полиције која брани бирократски насилни поредак, пошто (наоружани) народ сам брани социјалистички, комунитарни облик друштва (федерацију самоуправних општина) итд. (Isto).

Марковић истиче да не знамо којом брзином социјалдемократске идеје продиру у народ, нити колико времена треба да те идеје измене курс, обичаје и навике народа, односно да пређу у дело, у установе живота народа. Он такође изражава уверење да ће те идеје пре проћи у масу, што се образована мањина буде више старала да их народу објасни и да их распространи, што је јесте задатак социјалистичке књижевности у Србији. Видимо да и на овом месту Марковић заступа просветитељску и идеју руских аграрних социјалиста, а касније и Лењина, о уношењу свести у народне масе споља, кроз социјалистичку политичку и реалистичку књижевну агитацију (Isto).

ЗАКЉУЧАК

Након представљања схватања социјализма и друштвеног питања, односно социјалне револуције Светозара Марковића, ауторка овог текста сматра да је успела да покаже да је због каснијег појављивања у штампи и сазревања идеја Светозара Марковића о насловној теми, *Социјализам и друштвено ѿишање* (Marković, 1874/1996a), овај текст најбољи извор за стицање увида у целокупно дело Светозара Марковића. За ту сврху није најподесније најопширније и најпознатије дело Марковића *Србија*

на истоку, настало две године раније (1872/1995а)^{15,16}. У прилог тези формулисаног у претходној реченици, може да послужи цитат са самог краја рада *Социјализам и друштвено уређење*, који сажима све темељне идеје Марковићевог социјалистичког програма припреме маса за остваривање грађанских права еволуционим или револуционарним путем, зависно од постојећих унутрашњих политичких услова, односно силине деспотске страховладе бирократије намесништва након убиства кнеза Михаила, с једне стране, као и спољних политичких односа са суседним народима и великим силама, с друге стране:

„Практични смисао социјализма за унутарњи и спољни развитак српског народа садржи се у овоме: *социјални преображај изнутра, на основу народној суверенитету и општинске самоуправе; револуција у Турској и федерација на Балканском полуострву...*“ (Marković, 1874/1996а, str. 155)¹⁷.

У фокусу овог закључка биће (не)остваривање поменуте прве тезе Марковићевог политичког тестамена, која се односи на *социјални преображај изнутра, на основу народној суверенитету и општинске самоуправе*.

Марковићеве социјалистичке идеје су неоспорно имале велики утицај на крагујевачку омладину која се школовала у иностранству, и на индустријске раднике тополинице, чији је управник био у то време Сава Грујић, Марковићев пријатељ из студентских дана. Свој утицај Марковић је ширио преко листа *Ослобођење* који је основао после повратка са робије, објављујући у њему своје чланке. Овај лист је забранила влада у марту 1875. после Марковићеве смрти, зато што су његови пријатељи наставили да у њему објављују критичке чланке. О великом утицају Марковићевих идеја, нарочито у Крагујевцу, сведочи организовање побуне у овом граду 27. фебруара 1876. године, након неуспешне изборне преваре намесничке власти и победе на локалним изборима неколицине радикалско-социјалистички оријентисаних посланика у Народној скупштини, следбеника Светозара Марковића (Stokes, 1990, str. 97). Ови посланици су усвојили програм Прве интернационале и у складу са препорукама

¹⁵ Штампане Србије на истоку у бројевима *Раденика* 4–16 и 18–19, од 13. јануара до 18. фебруара 1872, цензура је прекинула у броју 22 од 27. фебруара 1872, а уредништво је у рубрици огласа донело ово обавештење: „Није нашем вољом изостало продужење чланака ‘Србија на истоку’. Они су прекинути у половини и у овом листу не могу више излазити. Због таквих незгода није нам ни овај број могао на време изаћи. То нам се чешће дешава, па зато нек нас наши читаоци извине ако се који пут с листом одоцнимо“ (Marković, 1872/1995, str. 243).

¹⁶ У делу *Србија на истоку*, од свих Марковићевих дела, најдетаљније је садржана евиденција о постојању снажног утицаја Чернишевског и других руских аграрних социјалиста на Марковићево указивање на социјалистички потенцијал остатака проширене породичне заједнице и самоуправне сеоске и релативно самодоволне општине, за непосредни прелаз на унутрашњу изградњу социјализма у превасходно пољопривредној бирократизованој и деспотској Кнежевини Србији са својим пандурима и жандарима, без обзира на неразвијеност радничке класе у градовима (Marković, 1872/1995а).

¹⁷ Остатак овог цитата гласи: „Тај јасан програм био је нападан, извртан, каљан – али он остаје вазда чист и светао, и ни један од противника социјализма није био у стању да разлозима побије овај програм, нити да изнесе што боље и практичније за српски народ; нити је уопште био у стању да изнесе какав јасан и одређен програм за рад“ (Isto).

Светозара Марковића вршили агитацију за успостављање слободне социјалистичке самоуправне заједнице општина и међу сељацима, имајући у виду њихове потребе за државним субвенцијама за задовољавање потреба села (McClellan, W., 1964). Побуна у Крагујевцу је добила назив *Црвени барјак* (Mitrović, 27. 2. 2024) зато што су радници тополивнице и радикално социјалистички оријентисани грађани прославили победу на поновљеном гласању марширајући градом носећи црвени барјак на којем је писала позната Марковићева идеја о социјалистичком уређењу сваке општине и радионице: „Самоуправа“ (Вапас, 1988, стр. 155). Узвикивана је парола Комуна у Паризу 1871. године: „Живела република“. Кнез Милан Обреновић (1854–1901, владао Србијом 1868–1889), страхујући да се у Србији не деси побуна попут Париске комуна, наредио је војсци да силом заустави ово славље (Stokes, 1990, стр. 97)¹⁸.

Марковићеве идеје самоуправне општине републиканског политичког уређења и економских радничких самоуправних задруга, које се ослањају на домаћу традицију општеномског самоуправљања у сеоским општинама, и револуционарне побуне „Црвеног барјака“ из Крагујевца, утицале су и на теоретичаре и практичаре интегралног самоуправљања у бившој Југославији, као што је то био Едвард Кардељ (Kardelj, 1973, стр. 509–521). Попут Светозара Марковића, а након сукоба са Информбироом и Стаљином 1948. године, југословенски комунисти су се преоријентисали са имитирања политичког и економског уређења друштвених односа у Савезу Совјетских Социјалистичких Република у доба Стаљина, на развијање домаће традиције самоуправљања. У духу руских социјалиста народњака и Марковића, они су се такође, након периода тзв. државног социјализма 1945–1951, вратили на становиште самоуправне традиције и из новије историје НОБ-а, Ужичке републике и Народноослободилачких одбора (Petranović, 1988, стр. 342). Са тог становишта, наиме, није било сасвим утопистичко уверење да је могуће да се укине бирократски паразитски државно-социјалистички управни апарат, кроз развој самоуправе „радног народа“ на подруштвеним средствима за производњу и у територијалним јединицама од месне заједнице, преко општине и региона до федерације социјалистичких република и покрајина (Vratuša Žunjić, 2000, стр. 497–505; 2012, стр. 105–128).

У овом раду нећемо се бавити историјским, економским, политичким, друштвеним и идеолошким разлозима неуспеха доследне реализације интегралног самоуправљања у бившој Југославији и рестаурације капитализма. Рећи ћемо само да интегрално самоуправљање представља „сећање на будућност“ за све оне који нису напустили део Марковићевог програма који се односи на „социјални преображај изнутра“.

¹⁸ Кнез се разбеснео и послао војску. У сукобу с војском било је мртвих и рањених, а ухапшено је око 30 особа, међу којима и Марковићев истомишљеник и саборац, Пера Тодоровић. Тодоровић је осуђен на девет месеци затвора. Ипак није отишао на одслужење казне јер се као добровољац пријавио у војску у Српско-турским ратовима („Crveno barjache“, URL sr.wikipedia.org). У демонстрацијама су активно учествовали ученици крагујевачке Учитељске школе (прве такве школе у Србији). Због тога су наредбом Министарства просвете разрешена дужности четири наставника школе, а тројица од њих су ухапшени. Услед овога власти су донеле одлуку да се Учитељска школа у Крагујевцу затвори (Radovanović, B., 26. 12. 2021).

Vera A. Vratuša Žunjić¹
University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Sociology
Belgrade (Serbia)

THE CURRENT QUALITY OF SVETOZAR MARKOVIĆ'S VIEWS OF "SOCIALISM AND THE SOCIAL QUESTION"

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The paper presents the understanding of the social and societal questions, i.e., of the social revolution in Svetozar Marković's work, as a collection of articles summarizing the basic theses of all important works by Marković, from the Program for the paper *Radenik* (*Worker*), via *Serbia in the East*, the articles about women's equality, the Paris Commune and education, to Greater Serbia. Due to the limited space. The focus of this paper will be the analysis of those articles which most directly refer to Marković's development of the concept of socialism through a critical dialogue with the perceptions of socialism and democracy in the articles of Vladimir Jovanović as the most prominent representative of liberalism among the members of the Association of Serbian Youth. In the conclusion, the author sums up the current quality of the views of socialism and the social question of the most important Serbian socialist of the 19th century, relevant for understanding the success and/or failure to fulfil the first basic item of Marković's "political will" in reference to the internal aspects of socialism and social revolution in the Principality of Serbia and in the Balkans. Due to the limited space, the second item of Marković's "will", i.e., *the revolution in Turkey and the federation on the Balkan Peninsula*, will be discussed in a separate text.

Keywords: Svetozar Marković (1846–1875), socialism, social questions

INTRODUCTION

The series of articles entitled "Socialism and the Social Question" was published by Svetozar Marković² in the journal *Rad* (*Labour*) in the issue No. 9 from 22nd August to 1st

¹ vera.veritas@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4451-9301>

² Due to the limited length of this paper, it will not present the biographical data of Svetozar Marković, which are quite relevant for understanding the close connection between his life and work, such as the fact that he was born in Zaječar on 21st September 1846, that his father was a district governor, therefore a "bureaucrat" who was financially capable, just as Marković's brother Jevrem; of financially supporting the studies of his son and brother; that as a brilliant student, Svetozar

December 1874 (Marković, 1874/1996a). He developed his analysis in a specific type of a **critical dialogue with the understanding of socialism, or democracy, in Vladimir Jovanović's article** with a similar title, "Socialism and the Social Question from the Earliest Times to Date" (Jovanović, 1873/1996), which was awarded by the Serbian Scientific Society.

Marković first points out that socialism does not have only theoretical significance, but is also the most important practical question of life and development of society about which armed conflicts are waged between those few "entitled to take part in the joy of life in the current arrangement, and masses of those who stand up against that privileged arrangement". Marković educationally emphasizes that even in Serbia, where the struggle between the proletariat and the bourgeoisie is not yet as developed as in the more industrially advanced countries of Europe, it is important that *the people who consciously want to govern their development*, should be familiar with the social order and laws of societal development as well as know what to strive for and not live like cattle (Marković, 1874/1996a, 91).

Furthermore, Marković emphasizes that *socialism is not a matter of ideals or models of society, and that socialists are not people who deal with devising such models, but with the question of distinct opposites in society between the ruling and the oppressed classes*. He also emphasizes that it is wrong to claim that socialism wants the tyranny of society over personality, as maliciously asserted by Jovanović. Socialists also think that the social order is maintained willingly, that laws are adopted with the general consent, that leaders are electable, accountable and replaceable, while society should encourage development of all characteristics of the members of society. Finally, according to Marković, Jovanović is also wrong when ascribing socialists the principles of the women's community. In Marković's opinion, socialists were the first to reject the view of the woman being "male property" and that is why they were the first to stand up for women's equality in society (Ibid., p. 96).

The specific feature of the 19th-century socialist ideas, according to Marković, is that they developed under the influence of the progress of natural sciences and the research of the phenomena in society by applying the scientific method. By the scientific method he refers to historical and dialectical materialism. From the formulations in his text, it is easy to recognize the ones that are obviously quite similar to the formulations from, for example, *The Communist Manifesto* by Karl Marx and Friedrich Engels (Marx, Engels, 1848, vol. 7, pp. 377-405; Vratuša Žunjić, 2018). Moreover, Marković emphasizes that socialists examine the natural laws of the society development. He thinks that Jovanović is unfamiliar with the scientific socialist literature of the time, e.g., the works by Karl Marx and Friedrich Engels, and their critique of political economy, as well as the socialist practice of the International

Marković had a scholarship of the Principality of Serbia during his studies in St. Petersburg; that he lost his scholarship because of his articles criticizing the despotism of governors in the Principality of Serbia under the suzerainty of the Turkish Empire; that he had a conflict with Bakunin within the Russian branch of the International Workers' Association or the First International, when he moved to Zurich after losing his scholarship; that he was sentenced to nine months in prison because of his article attacking the authorities in 1874; that in prison he continued writing and left it in poor health; that chose exile in order to avoid being arrested again; that he died of tuberculosis in Trieste on 10th March 1875, on his way to the Adriatic Coast to recover, in line with the doctor's recommendation... A useful source for the data from Marković's biography is: *Svetozar – A Biography*, <https://www.biografija.org/politika/svetozar-markovic/>, (Accessed on 6th April 2025).

Working Men's Association. That is why there is not a multitude, but only one socialist system – collectivism. Therefore, Marković dedicates a whole chapter to pointing to the difference between Proudhon's "mutualist anarchist system" and socialist collectivism: the former is founded on private property, and the latter on collective property (Marković, 1995, pp. 125-132).

Marković analyzes Jovanović's work about socialism and democracy, criticizing his non-scientific approach to socialist literature and practice. In fact, he rejects Jovanović's claim that socialists strive for a violent change of power. Marković points out that it is rather perfidious to dispute the "barbarianism" of those who are exhausted by suffering, oppression and poverty when they rebel, as in the Paris Commune, against the order of social "freedom" and when they stand up in armed resistance against power-holders to react to the killing of their fellow fighters (Ibid., p. 98).

Marković reminds that democracy emerged on the historical stage with the bloodshed of the French Revolution. He points out to the legality and necessity of this struggle for freedom and equality, but believes that democracy has no right to deny the workers' movement the fight against the order that replaced the feudal order. The new order continued suppressing freedom and equality, not allowing a large number of people even their physical survival, let alone their moral development. Marković concludes that as long as there is violence in society, there will be struggle and social upheavals. In fact, struggle is not a socialists' principle, but a necessary means against tyranny that should be overthrown (Ibid., p. 99).

Marković continues his debate about socialism exactly where Jovanović ceases his debate about it: **by examining the differences between democracy and social democracy.**

Marković rejects the enchanting description of the way in which democrats perceive the social order in which society of justice would be realized, which rules and governs itself on the basis of equal liberty for one and all. The achievement of this ideal prevents the establishment of a social system on infinite private property, on the free labour and competition, with no restrictions by general social agreement or law, since legal restrictions of private property would, according to democrats, constitute tyranny (Ibid., p. 100). Marković emphasizes that Jovanović's idyllic image of democratic society omits the fact that in modern industrial societies, producers are wage labourers who work for a master, a private owner of the means of production. In such society, there can be no "freedom of labour" or any other freedom for the huge majority that must sell its labour to the minority of large private owners of the means of production (Ibid., p. 101).

Marković emphasizes that, with the development of industrial production, there can no longer be any question of the absence of a general organization of capital and labour. The question is whether society will, by general agreement and for the benefit of all, organize production so that all members of society are simultaneously workers and owners of the means of production, that is, both production and property are common, or whether the capitalist class organize will organize production for its own benefit. Marković finds it unlikely that the division of society into capitalists and proletariat is the last and most perfect form in social development. That is why the people should use social force to organize common property and labour. In other words, *the Serbian people should not languish in poverty and wait for capitalist production to develop, because in it they will once again be poor, ignorant and dependent*, but instead they should try as soon as possible to

use social force to organize property and labour, thus ensuring its material wellbeing, intellectual development and freedom (Ibid., pp. 102-103). This **message to the Serbian people** is also the main specific feature of Svetozar Marković's understanding of socialism in the central stage of his writing career, which starts from the significant remains of the traditional solidary and self-government institutions of the extended family cooperative and the self-government municipality, on which cooperative institutions of common property over means of production and common labour of all should be built.

On the basis of reading the relevant literature and his direct experience in the course of his studies in industrially developed societies, Marković points that with industrial development it is possible to reach the transformation of individual private property into stockholders' property and the right to dividends from invested capital, as a specific direction towards administrative communism governed by the will of joint stock companies. Democrats like Jovanović bury their heads in the sand so as not to see this development of non-freedom based on the collectivizing transformation of private property (Ibid., pp. 105-106).

Marković sums up the differences between democracy and social democracy in the following way: 1. democracy takes individual private property as a natural basis of society organization – in contrast, social democracy takes common, cooperative property as a natural basis of society organization; 2. democracy does not understand the modern development of technology and believes that a small estate is an ideal of the social apparatus; on the contrary, social democracy, believes that a large estate relying on scientific inventions is a necessary condition for the development of humanity; 3. democracy takes the organization of property and labour by social power (law) as a tyranny of society over personality; in contrast, social democracy finds such a labour organization a necessary condition for freedom and all-round development of personality; 4. democracy sees the state as something separate from society and as a guardian of social order; in contrast, social democracy sees the state as organized society and sets it a task to be concerned about all human relations only if in that way it increases happiness and progress of all members of society (Ibid., pp. 107-108).

Here, Marković goes on to the key difference between democracy and socialism, i.e., the consideration of the differences between **private and cooperative property**.

According to Marković, Jovanović bases the man's property right not on the man's work, as socialists do, but on the entire man's nature, which is manifested through intellect, will and conscience, freedom and responsibility, diligence, consideration and thrift. Behind Jovanović's eloquence, Marković reveals the attitude that the one who is stronger, more skilful and intelligent should have more – this is how democrats and Jovanović justify the existing inequality in every class society (Ibid., p. 108).

Marković sees the predecessor of property rights in the simple fact of appropriation, "possession" of external objects that can serve man for self-preservation, taking them away from everyone else, by force as in the animal world, before investing any labour. The condition for possession becoming and remaining everyone's right, all members of one society should have the equal possibility to gain property by possessing it. Every man has an equal possibility to develop his skills to an extent allowed by his nature, and every member has an equal possibility to possess the part of natural objects proportional to his nature. Otherwise, society is based on force. *Social agreement*, established either by

customs or by laws, defines factual rights based on force. Transformation into legal society is performed under the influence of the factual modification of actual relations, including property relations due to the need for survival and life, on the one hand, and under the influence of intellectual development and legal concepts, on the other hand. The starting point in possessing property is that every man must have something to meet his personal needs for the purpose of survival. In order to justify property, everyone needs to have equal conditions for gaining property, and that possibility exists only in society. Otherwise, the struggle for survival is based on force (Ibid., p. 109).

With the development of social relations, the original private property is destroyed and a huge number of people have to work for others. Here, individuals appropriate not only natural objects that they did not produce, but also the labour of other people. Labour as the original basis of property is completely erased. Thus, socialists establish the right of common property, which gives everyone equal conditions for gaining ownership over tools and means of production. When everyone has the right to use means of production under the conditions determined by society in an equal law for all – then everyone is ensured property in civilized society and the possibility for free and all-round development. *To socialists, only labour gives the right to property and not ownership over capital.* Everyone has the right to property in proportion to their labour. Every person has the right to property and, to make it a factual right, and not only the right by its name, society must ensure all of its members the possibility to gain property, i.e., common property must be established. For private property to be converted into common property, it must be subordinated to general law, and everyone must participate in the enjoyment of property in a single workers' association or a municipality (Ibid., pp. 110-113).

Marković here begins a detailed analysis of the **social system of social democracy**.

According to Marković, the internal organization or structure of society constantly changes and it is wrong to imagine a form of society being steady and unchangeable. Socialists believe that society is constantly developed and organized on a better basis if people more clearly understand their nature, their needs and social laws and are, accordingly, more capable of being organized better. Marković bases his research of the social systems of social democracy on the years following 1848, from the *emergence of strong parties in society actively working on social transformation*, such as the International Working Men's Association.

Marković denies having a large number of ideas about the socialist system, claiming, in a somewhat simplified manner, that Lassalle's (Ferdinand Lassalle, 1825–1864) system is merely a limited and somewhat mutilated system of Louis Blanc (Louis Jean Joseph Charles Blanc, 1811–1882), and that collectivism of the International is exactly a developed system of Louis Blanc³. The claim formulated in this way will show a careful reader of socialist and

³ This is how Marković sums up the ideas of socialists and social democrats of the First International. Lassalle establishes a workers' state by universal suffrage of all members of the state. The state helps with loans to form workers' producer associations. The state has the right to control the social enterprise and the right to liquidate it if the social enterprise's affairs are going badly. The company returns the borrowed capital to the state with interest. Lassalle defended himself by saying that he could not publicly express his idea in its entirety, since in public he had to keep within the limits of existing laws that recognized the right of workers to associate and state aid to useful enterprises. In fact, according to Marković, Lassalle had already imagined the total destruction of capitalist production and labour

communist literature that in Zurich Marković did not completely shifted from the attitudes of socialists and social democrats in the International Working Men's Association to the historically and materialistically determined dialectical standpoint⁴ of the communists within the First International (Vratuša Žunjić, 2022).

Collectivism as the most developed system of social relations, according to Marković, is not the work of one man's thinking, but it arose from a social need itself, as a thought of the whole social democratic party organized in the International which, in turn, emerged through natural development of industrial society and proletariat in it. Among socialists and communists, Marković particularly focuses on Marx who, with his theoretical work largely developed the idea of collectivism. Marković observes that, at the same time, English legislation has largely begun interfering in the citizens' economic relations (working hours, time spent by students in school, state supervision of health conditions, workers' lives). He points out that there is only one step from the regulation of property and labour by state laws to the organization of labour and property by social laws, relying first on mechanical production, which makes private property impossible. Then, collective property of the cooperative is not private property of the workers' cooperative, but public social property. All means of production belong to the state. However, the state does not rule over them at its own will, but on the basis of the law it assigns a certain share to each cooperative, and each cooperative rules over a certain amount of capital. Workers' associations are grouped by profession, but like municipalities, they are obliged by general law to admit new members to their circle and take care of schools and education, carry out public affairs, and all state and social activities. Therefore, the collective cooperative is at the same time a social and economic unit, the basic element from which entire society is assembled (Marković, 1868/1987, pp. 116-117).

Marković emphasizes that **the municipality and the federation of municipalities**⁵, advocated by the Slavs, in particular the Russians and the Serbs, do not differ in social democracy from the collective system. However, they should not be mistaken for the medieval municipalities – small, poor, scattered, with poor means of transportation. Among the Slavs, the municipality quite often was the same as the *republic* – a political body that can exist as a separate entity – an economic cooperative^{6,7}. Marković underlines that the main

organization by the state, but first the workers' state was necessary. Until then, producer associations are still based on private property, but they very easily allow for the further transformation of the private property law of the producer cooperative into public law. In Louis Blanc's work, Marković finds that the state immediately emerges as the organizer of all production. Production associations founded by state capital do not compete among themselves at all. For general and government needs, they put aside part of their earnings (Ibid., pp. 114–115).

⁴ Tabular presentation of the basic assumptions of new materialist inversion of the idealist dialectical paradigm (Vratuša, 2022).

⁵ Marković wrote about the cooperative and the municipality in greatest detail in his work *Serbia in the East* (1872/1995).

⁶ Marković specifies that the municipality is simultaneously a political body, so large that it can develop and/or perform its functions on its own. The union of social municipalities is a federation of municipalities. The workers' state is a union of workers' collective municipalities.

⁷ Marković is completely aware of the fact that in developed industrial societies the municipality almost no longer exists, but it is commonly present among agricultural nations, where private ownership over the land and municipal ownership still exist. This mixture of different types of property

socialist principle is that *labour and property, as well as all social and economic relations and public affairs, are regulated and changed by general agreement and law*. He concludes that the law of social development implies that every social unit (municipality) strives to develop capacities to produce all its foodstuffs on its own, while to resort to exchange only when it cannot produce something; exchange is reduced to what costs the least to be transmitted: knowledge, science, skills, and man himself (Ibid., pp. 118-119).

The answer to the question that is crucial for the order of labour and salaries in the socialist municipality – how much is man's mechanical labour worth – and determining the value of human labour as a value of the products that may compensate for the man's used strength is taken by Marković from the first volume of *Das Kapital* (Marx, Engels, 1867/1977). However, the worker produces more than is necessary for the reproduction of the used labour in order to live better, to facilitate his work and obtain different amenities, when there is common ownership of the means of production. Similarly to Louis Blanc, Marković thinks that the members of the socialist municipality should put aside another third of the earned funds for fulfilling general requirements in the municipality and the renewal of the means of production or capital that facilitates work in the common municipal property or workers' union (Marković, 1874/1996a, pp. 120-122).

Collectivism founds social transformation primarily on the mechanical production as a basis of labour organization and work time allotment. Mechanical production divides all complex jobs into the simplest mechanical operations. In this manner, the question is resolved regarding the amount of necessary labour and its quality required for the production of a new product, ensuring that its price is in line with its value. There cannot be "surplus" production and "trading crises" because in society precise statistics of labour are kept in all professions, statistics of all production means and statistics of products. Inventions improving production are immediately introduced in all production units instead of producers competing to apply the new technology first in order to gain extra-profits before the others apply it too. Money remains solely a means of exchange, not the master of production. (Ibid., p. 123).

With the development of education and morality in society, according to Marković, everyone would work in compliance with their strength and need. He believes that the entire municipality can be organized as a family, which would constitute total *communism*. He speaks of the interim stages through which society can go in its conversion from private property to collectivism. If knowledge is developed en masse and if technology is developed more, it will be easier, faster and more complete to apply the collective system. Collectivism refers to general principles of an active party working on implementing those principles. Marković had in mind *working on winning the trust of the public opinion for the principles of collectivism*, and then organizing whole society at municipal, county and national assemblies through legislation. In other words, he did not exclude the possibility of *social revolution by evolution*, through the majority victory in elections. The deficiencies of the system and the means for their rectifying through general agreement and in line with the people's needs would be seen only later, in life and work. Therefore, Marković believed in the non-violent, parliamentary path in reaching socialism wherever it was possible. He concludes that everyone can see that *socialist principles are implemented in today's society*

can also be found in France, Germany, Italy and Spain, where there are farmers' social municipalities and workers' cooperatives by occupation.

and that historical development of society itself shows that these principles *must be implemented*. With unwavering conviction, Marković concludes as follows: “And those nations that are not discerning enough to realize them with a developed awareness of their needs will be forced to realize them by necessity” (Ibid., p. 124). It should be noted that Marković is an evolutionist determinist after socialist Darwinists, when it comes to the inexorable course of natural laws of socialism development in the future⁸ ⁹.

Here Marković returns to the **principles of the social state inwards – common property and contractual labour organization**. These principles erase all historically determined rights of the state to a certain territory and to the privileges of some persons and classes, which become habitual and are maintained by force. In the social state, the government is never placed from above and it does not exercise the right to power from a higher source such as the nation. *The government is a simple proxy of the people, not only by its origin but also by its everyday position of responsibility towards the sovereign people who govern*. The social state organizes society. It creates the conditions for material well-being, education and establishment of morality and freedom. *The need fades for the tyranny of the police, courts and army for maintaining the order, which are necessary as long as there are “evil” people*. Marković concludes that the social state or federation of decentralized self-government and relatively self-sufficient municipalities is *identical to the destruction of*

⁸ Marković dedicates one chapter to the critique of **Proudhon’s** (Pierre-Joseph Proudhon, 1809–1865) **idea of mutualist anarchism**, which only at first sight resembles Svetozar Marković’s idea of establishing federal association of workers’ cooperatives and self-government communes or municipalities, which are mutually solidary and equal in a fair exchange of produced goods by their working value. The key difference between Marković’s and Proudhon’s understanding of the federation of cooperatives and communes is *Proudhon’s* aspiration not to abolish private property or “theft”, as is the case with socialists, but to keep small private property in the essence of the reformed social system, as a fundamental social relation, i.e., a historical starting point in the development of the capitalist order of social relations. Marković criticizes both Proudhon and Slobodan Jovanović for not having perceived that small-scale commodity production and property had already been overcome by the historical development of industrial production and capital concentration and centralization (pp. 125–132).

⁹ In the following chapter, Marković focuses on the **organization of education in society** as one of the main pillars in the organization of new society. The germ of the branched tree of the educational system may already be observed in developed industrial societies, such as England: in some factories, with all forms of abuses resulting from the dominance of private property, the owners are obliged to let children attend general education classes for several hours a day. With the development of the application of natural sciences in production, specialized schools are established to prepare workers for the production with the aid of new technologies. According to Marković, socialist society will provide general and special education for every member at its own cost. In poor societies it is impossible to implement the law on compulsory education of children because parents cannot provide financial support, let alone buy school equipment. In capitalist society, education is mostly a private matter of every family. In Marković’s opinion, in the societal order, society is obliged to educate every future member until making him capable of enjoying all the rights and fulfilling his duties, earning for his living and developing his bodily, general and special intellectual, as well as moral skills (Ibid., pp. 133–134). In socialist society, learning time and working time will be determined by the pedagogical science, and by profits. Marković points out that, educated by life and work in socialist society, man will become moral in case society itself is based on morality in all its segments, from family to workplace – everyone needs to behave in line with moral values (Ibid., pp. 135–138).

*the force-based state with privileged classes. The people must see to it to abolish all bureaucratized ideological classes in society: judges, legislators, lawyers, as well as police officers and soldiers. Every citizen should be the defender of the country and the order through the development of well-being and education (Ibid., p. 139).*¹⁰

With the expression **social revolution** Marković denotes every abrupt shift in social relations in which *the very foundations of the social apparatus change, and which gives a completely different direction to the civilization of that society*, as was the case in France in 1789, when the feudal system of ownership relations was replaced by capitalism, together with private and public law, or in *Serbian revolution of 1804. against the Turkish rule and spahi relations*¹¹. Marković anticipates that in all capitalist countries an upheaval will occur in the future that will gather private property in society and establish common property through long and gradual development of education and morality. He seems to have anticipated Lenin's (Vladimir Ilyich Ulyanov Lenin, 1870–1924) perception of revolution (Vratuša Žunjić, 2020, pp. 1068–1094) when writing that revolution is *an inevitable product of sharpening contradictions among defenders of the old order, which has become unbearable to its opponents*. After the abrupt revolutionary upheaval and destruction of the old system of social relations, instead of the destroyed relations, new ones are established with the labour of many generations (Marković, 1874/1996.a, p. 144).

Marković highlights the **difference between total liquidation of the old order to the benefit of the people and the liquidation in which the people suffer damage**, as in the French Revolution, when *peasants had to buy the land of the former landowners*. Capitalists benefited most from the privatization of municipal and part of church property. Just as Marx, Marković thought that *in England, as the most developed industrial country, it was quite likely that the labour party would come to power after winning the trust of the majority of*

¹⁰ In the following chapter, Marković asserts that, according to the principles of the state **outwards**, every society marks its territory by fences while territory is taken by force. *As long as the state inwards is founded on force, it must be fenced and defended by force outwards*. Marković doubts that the social transformation will occur immediately in all industrially most developed European countries, as imagined by some activists of the International Working Men's Association. *If the social transformation is performed inwards and if different countries become more equal in their intellectual and cultural development, the borders between them will more easily collapse*. The international alliance is developed as a result of the national alliance, as a result of the free federation of municipalities or workers' cooperatives. *New international law must be developed so that every new member must be admitted to every social municipality of the federation, with all civic rights, only after fulfilling all the prescribed conditions applying to all members of the federation (Ibid., pp. 140–141).*

Marković admits that it is quite likely that in many countries first there will be a *division into nationalities and grouping by nationalities*. It will depend on the social and intellectual development of various nations and nationalities. However, according to Marković, *it is possible to predict that, just as in North America and Switzerland, different nationalities will be brought together in an increasingly closer union with no force at all*. A new nation will emerge before or after the unification both by blood relationship and by language. The state as a whole of social municipalities and cooperatives will exist as a separate whole from other social units as long as it does not include *the entire world (Ibid., p. 141).*

¹¹ Marković wrote in greatest detail about the radical transformative Serbian revolution of 1803 and about its subsequent bureaucratization within the dynastic despotism in *Serbia in the East (Marković, 1872/1995).*

the people in elections and conduct a social revolution on behalf of the people. Social society is obliged to *find former owners occupations that would suit their skills to earn for a living*. Marković thinks that the compensation should be provided for expropriated property or that property should not be taken only from those who earned it with their own hard work.

Slightly opposing the aforementioned idea of agricultural socialism, in which Marković points out that the Serbian people should not resign to poverty and wait for the development of capitalist production in which they will once again be poor, ignorant and dependent; on the contrary, they should do their best to use the social strength and organize common property and labour, thus ensuring themselves material well-being, intellectual development and freedom (Ibid., pp. 102–103). Further in the same text, Marković points out that *it is impossible to speak of a social revolution and liquidation in agricultural societies with small owners, in which there is not a single class that governs over all means of production*. He illustrates it with an example of mixed economy with the concentration of capital in urban centres and decentralized small-scale ownership in the village. That is why, in his opinion, the social revolution failed in the whole of France, lasting only three months in the isolated Paris Commune in 1871, because throughout France it was impossible to implement the instruments of the social state as those in Paris, since *industrial workers did not find any support among peasants* (Ibid., p. 145).¹² The failure of the Paris Commune, however, discouraged neither Marković nor Marx and Engels (Marx, Engels, 1871/1997). That Marković did not become faint-hearted is proved by the articles such as “Does the commune still live?” Namely, in the activities of the International Working Men’s Association, Marković saw a powerful actor in the field of social struggles between capitalists and workers, announcing social revolutions in the future as well. Those future communes would also have a gigantic task like the one faced by the Paris Commune – in the difficult conditions of civil and international war with the superior armies of the domestic ruling class and the besieging enemy troops of a foreign military power, to resolve on a daily basis the question of the solidary and cooperative socialist organization of the population subsistence and self-government without professional army and police, since armed citizens, elected and replaceable, are defenders of the autonomous municipality, as self-sufficient and self-government as possible (Marković, 1872/1995g, pp. 48–51).¹³

Despite these warnings about social postulates of a successful social revolution, Marković concludes his thoughts about this topic with the following words:

¹² Marković wrote about the Paris Commune in several articles, e.g., “The Paris Commune. Question of Bread and Self-Government” (Marković, 1872/1995b) and “The Failure of the Paris Commune” (Marković, 1872/1995c).

¹³ Here, Marković also looks at **Bakunin’s** (Mikhail Alexandrovich Bakunin, 1814–1876) **understanding of revolution** as an anarchy of destruction of the existing order, with unclear plans for replacing the bad old order with a new and better one. For a *social revolution that not only destroys the old but also builds the new*, the people must have at least a *strong driving minority* able to direct the national movement and social transformation towards the establishment of socialism. In the absence of such political organization as the International Working Men’s Association, revolution will, according to Marković, collapse in a meaningless struggle which will be used by some parties to the detriment of the people (e.g., in Spain) or the people will set up a temporary organization that will seem best at that moment, which will lead to a series of rebellions, upheavals and revolutions in the near future (e.g., in Serbia after 1815, or in France in all of its revolutions (Marković, 1874/1996a, pp. 146–147).

"There are nations who find themselves in such unbearable conditions that their terrible situation provokes them to revolution. They have no real idea of a better social order, they are only convinced that *it cannot get any worse* and that they can only gain if they overthrow the existing state of affairs, no matter what happens afterwards. In that case, 'social revolution' and 'social liquidation' are truly justified. Those were the circumstances in Serbia until 1804. Those are the circumstances in the Russian Empire now, and probably in many European countries today" (Marković, 1874/1996a, p. 152)¹⁴.

In the last article with the topic of socialism, entitled "Conversation with Youth", Marković sums up his critique of socialism or "social science" from the perspective of all "principal" and "non-principal" parties. Namely, particularly at the moments of irritation by socialism due to feeling powerless before the socialists' arguments which were stronger than their own, these parties often depicted socialists as a gang of robbers who are trying to burn and plunder everything, then as a crowd of "spoiled children" shouting nonsense about something they heard from someone, or as a doctrine that might in itself be truthful and good, but only in the distant future, since currently the priority must unconditionally be the unification of the Serbian people. According to these critics, socialists allegedly disturb the implementation of this wise plan. Marković states that all these critics of socialism cannot learn anything because they have proclaimed themselves as «authorities», and that is why he does not address the aforementioned critics. In this text he addresses only youth that, in his opinion, "has neither claims nor prejudice, but wants to know the truth" (Marković, 1874/1996a, p. 148). However, in the further text, we will see that youth definitely has both claims and prejudice. We will notice that at the very beginning of the text Marković idealizes young people to a certain degree, because they are allegedly more receptive to socialist left-oriented ideas due to the idealism typical of youth. In his subsequent presentation, however, Marković emphasizes that youth very early becomes rather stratified ideologically within itself into followers and opponents of the socialist social science (Ibid., pp. 148-149).

He also repeats that socialism is "a set of scientific principles which cover all human relations in society, the organizing principles for the municipality, the county, school, legislation, any other profession and institution". When these principles or reforms are applied in society, they contribute to the well-being of the people. That is why Marković emphasizes the significance of making this principles of the state and society organization familiar to the people. He correctly stresses that unless these principles permeate all strata, it is quite likely that people will not allow to be put into a foreign mould", but will organize everything by scientific principles and by their own needs. Just as enlightenment thinkers and, subsequently, Lenin (Vratuša Žunjić, 2020), Marković points out that national development depends primarily on the nation's intellectual development. In that development, the first place is taken by social science, particularly socialism, because these sciences speak of the structure and functioning of society itself, on which man's survival and development depend ((Marković, 1874/1996a, pp. 148-149).).

Marković also examines the significance of socialism for the **internal circumstances** in the Principality of Serbia. He repeats that socialism is not a principle of a sect, nor is it

¹⁴ The last five lines in this chapter of the text were deleted by the editorial board of *Labour*, led by Pera Todorović, in line with the police order, so as to avoid "a typographical error" (Marković, 1874/1996a, pp. 152-153; noted by the editor, 357).

a new religion or a ready-made recipe thanks to which everything in Serbia will be milk and honey. Socialism is a science of society that is relevant for every nation since it begins thinking about itself and its progress, of joining society, of assembling the state and different institutions in it for its own benefit. Marković lists the following examples: the municipality and the county should be social units for economic organization of society and not only “administrative bodies for the facilitation of ‘supreme governance’”; finance should be a social institution for exchanging and crediting society, for trade monetary flow, as well as for the administration of “social” income and expenditure, and not just a means in which “the state acquires necessary income”; school should educate and specialize physical labourers and not only prepare civil servants or intellectual aristocracy; legislation should organize society (in line with the social-democratic principles of the science of society) and not only create “regulations” and “order; the form of society in which people are really sovereign, while all authorities are (replaceable) representatives of the people, mere executors of the people’s will, in which there is no professional army and police defending the forceful bureaucratic order since (armed) people defend on their own the socialist, communitarian form of society (a federation of self-government municipalities) etc. (Ibid.).

Marković emphasizes that we do not know at what speed social-democratic ideas penetrate into the people or how much time it takes those ideas to change the people’s course, customs and habits, i.e., to be realized and become the institutions of the people’s life. He also believes that these ideas will reach the masses sooner if the educated minority tries harder to explain those ideas to the people and to spread them, which is the actual task of socialist literature in Serbia. We can also see here that Marković advocates for the idea of the enlightenment and of Russia agrarian socialists, and subsequently of Lenin, about introducing the awareness among the masses of people from outside, through socialist political and realistic literary agitation (Ibid.).

CONCLUSION

After the presentation of Svetozar Marković’s understanding of socialism and the social question, i.e., socialist revolution, the author of this text thinks that she has succeeded in showing that, due to the further appearance in the press and the maturation of Svetozar Marković’s ideas about the title topic, *Socialism and the social question* (Marković, 1874/1996a), this text is the best source for gaining an insight into Svetozar Marković’s entire oeuvre. The most suitable for that purpose is not Marković’s most extensive and best-known work *Serbia in the East*, written two years earlier (1872/1995a)^{15 16}. The thesis formulated in the

¹⁵ The publication of *Serbia in the East* in *Radenik* issues 4–16 and 18–19, between 13th January and 18th February 1872, was suspended by the censorship in issue No. 22 of 27th February 1872, while the editorial board made the following announcement in the advertising section: “The continuation of the articles entitled *Serbia in the East* did not stop through our will. They were suspended halfway through and can no longer be published in this journal. Due to such inconvenience, this issue did editorial not come out on time. That happens to us more and more often, and that is why would like to apologize to our readership for running late with our journal” (Marković, 1872/1995, p. 243).

¹⁶ *Serbia in the East*, among all Marković’s works, contains the most detailed record of the existence of the strong influence of Chernyshevsky and other Russian agrarian socialists on Marković’s pointing

previous sentence can be supported by the quote from the very end of the work *Socialism and the social question*, which sums up all fundamental ideas of Marković's socialist program of preparing the masses for the exercise of their civilian rights by evolution or revolution, depending on the current internal political conditions, i.e., the intensity of the despotic fear-mongering of the bureaucracy of the regency after the assassination of Prince Mihailo, on the one hand, as well as external political relations with neighbouring nations and great powers, on the other hand:

"The practical meaning of socialism to the internal and external development of the Serbian nation is contained in this: *the social transformation from inside, based on national sovereignty and municipal self-government; the revolution in Turkey and the federation on the Balkan Peninsula...*" (Marković, 1874/1996a, p. 155)¹⁷.

This conclusion will focus on the (non-)fulfilment of the aforementioned first thesis of Marković's political testament referring to the *social transformation from inside, based on national sovereignty and municipal self-government*.

Marković's socialist ideas indisputably had a strong influence on Kragujevac youth being educated abroad, as well as the industrial workers in the foundry, at that time run by Sava Grujić, Marković's friend from student days. Marković spread his influence through the journal *Oslobođenje* (*Liberation*, which he founded after leaving prison and published his articles in it. This journal was prohibited by the government in March 1875, after Marković's death, because his friends had continued publishing criticizing articles in it. The great influence of Marković's ideas, particularly in Kragujevac, is proved by the rebellion arising in this town on 27th February 1876, after the failure of the electoral fraud by the regency government and the victory in the local election of several radical-socialist representatives, followers of Svetozar Marković, for the National Assembly (Stokes, 1990, p. 97). These MPs adopted the program of the First International and, in line with Svetozar Marković's recommendations, agitated for the establishment of a free socialist self-government community of municipalities among peasants as well, having in mind their need for government subsidies for meeting rural requirements (McClellan, W., 1964). The rebellion in Kragujevac was called *Red Banner* (Mitrović, 27 February 2024) because the workers of the foundry and the radically-socialist oriented citizens celebrated the victory in the repeated voting by marching through the town and carrying a red banner with the word from Marković's well-known idea about the socialist organization of every municipality and the workshop: "Self-government" (Banac, 1988, p. 155). The slogan of the Paris Commune from 1871 was repeated: "Long live the republic". Prince Milan Obrenović (1854-1901, ruled Serbia 1868-1889), fearing from a rebellion like

to the socialist potential of the remains of the extended family cooperative and the self-government rural and relatively self-sufficient municipality, for the direct transition to the internal construction of socialism in the chiefly agricultural bureaucratized and despotic Principality of Serbia, with its police officers and gendarmes, regardless of the poor development of the working class in towns (Marković, 1872/1995a).

¹⁷ The remainder of this quote is: "The clear program was attacked, distorted, and tainted – but it remains forever pure and holy, and none of the opponents of socialism was able to reasonably dispute this program, or to present anything better and more practical for the Serbian nation, nor was he able to put forward any clear and definite work program" (Ibid.).

the Paris Commune occurring in Serbia, ordered the army to use force to stop this celebration (Stokes, 1990, p. 97)¹⁸.

Marković's ideas of the self-government municipality with the republican political organization and economic workers' self-government cooperatives, which rely on the domestic tradition of general popular self-government in village municipalities, and the revolutionary rebellion "Red Banner" in Kragujevac, also influenced theoreticians and practitioners of integral self-government in former Yugoslavia, for example, Edvard Kardelj (Kardelj, 1973, pp. 509-521). Like Svetozar Marković, after the clash with the Information Bureau of the Communist and Workers' Parties and Stalin in 1948, Yugoslav communists shifted their orientation from imitating the political and economic organization of social relations in the Soviet Union during Stalin to the development of the domestic self-government tradition. In the spirit of Russian socialist populists and Marković, they also, after the period of so-called state socialism 1945-1951, resumed the viewpoint of self-government tradition from more recent history of the National Liberation War, the Republic of Užice and the National Liberation Committees (Petranović, 1988, p. 342). Namely, from that viewpoint, it was not completely utopian to believe that it was possible to abolish the bureaucratic parasite state-socialist administration apparatus through the development of self-government of the "working people" on the socialized means of production and in territorial units from the local community, through the municipality and region, to the federation of socialist republics and provinces (Vratuša Žunjić, 2000, pp. 497-505; 2012, pp. 105-128).

This paper will not address historical, economic, political, social and ideological reasons for the failure of the consistent realization of integral self-government in former Yugoslavia and the restoration of capitalism. We will only say that integral self-government constitutes "a memory of the future" for all those who have not abandoned the part of Marković's program referring to "social transformation from inside".

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Banac, I. (1988). *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Cornell University Press. <http://books.google.com/books?id=KfqbuXqQBkC&pg=PA155>. (Accessed on 10 September 2025)
- Jovanović, V. (1873/1996). Socialism or the social question, from the earliest times to the present day. *Glasnik Srpskog učenog društva*, sveska XXXIX. In: S. Marković 1874/1996, vol. XIII, 267–335. [In Serbian]

¹⁸ The prince became enraged and sent the army. In the clash with the army, there were dead and wounded; about 30 people were arrested, including Marković's like-minded fellow soldier, Pera Todorović. Todorović was sentenced to nine months in prison. However, he did not serve his sentence because he volunteered for the army in the Serbian-Turkish Wars ("Red Banner", URL sr.wikipedia.org). The students from Kragujevac Teachers' School (the first of that type in Serbia) actively participated in the demonstrations. As a result, the Ministry of Education ordered the dismissal of four teachers from the school while three teachers were arrested. As a result, the authorities decided to close Kragujevac Teachers' School. (Radovanović, B., 26. December 2021).

- Kardelj, E. (1973). Integration of capital and social work under the control of workers. Self-management and the labour movement. Beograd: Izdavački centar komunist, 105–128. [In Serbian]
- Marković, S. (1868/1987). Greater Serbia (for the United Serbian Youth). St. Petersburg on St. Andrew's Day. In: *Complete Works*, vol. I, 183–196. [In Serbian]
- Marković, S. (1871/1995). Program for the journal *Radenik*. *Pančevac*, No. 20 of 7 March 1871. In: *Complete Works*, vol. IV, 75–82. [In Serbian]
- Marković, S. (1872/1995b). The Paris Commune. Questions of bread and self-government. *Radenik*, special issue of 17 April 1872, *Complete Works*, vol. IV, 83–87. [In Serbian]
- Marković, S. (1872/1995g). Does the Commune Still Live? *Radenik*, No. 6 of 12 June 1871. In: *Complete Works*, vol. V, 48–51. [In Serbian]
- Marković, S. (1872/1995c). Death of the Paris Commune. *Radenik*, No. 1 of 1 June 1871, In: *Complete Works*, vol. IV, 93–98. [In Serbian]
- Marković, S. (1872/1995a). *Serbia in the East*. *Radenik*, No. 4–16 and 18–19, of 13 January to 18 February 1872. In: *Complete Works*, vol. VIII, 3–239. [In Serbian]
- Marković, S. (1874/1996b). Brothers to Bulgarians. *Javnost*, No. 8 of 18 January 1874. In: *Complete Works*, vol. XI, 93–94. [In Serbian]
- Marković, S. (1874/1996c). Reply to Mr. Ivan Najdenov, editor of *Pravo*. *Javnost*, No. 8 of 18 January 1874. In: *Complete Works*, vol. XI, 141–144. [In Serbian]
- Marković, S. (1874/1996a). Socialism or Social Question. *Rad*, No. 9 of 22 August to 1 December 1874. In: *Complete Works*, vol. XIII, 91–155. [In Serbian]
- Marx, K., Engels, F. (1848/1974). The Communist Manifesto. *Collected Works*, vol. 7, 377–405. [In Serbian]
- Marx, K., Engels, F. (1867/1977). Das Kapital. *Collected Works*, vol. 21, 9–175. [In Serbian]
- Marx, K., Engels, F. (1871/1977). Civil war in France. Address of the General Council of the International Workers' Association. *Collected Works*, vol. 28, 253–290. [In Serbian]
- McClellan, W. (1964). *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*. Princeton University Press.
- Mitrović, N. (27 February 2024). "Red Banner: When Kragujevac workers celebrated the disputed victory in the 1876 election". BBC News in Serbian. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-68408045> (Accessed on 10 September 2025) [In Serbian]
- Petranović, B. (1988). *History of Yugoslavia 1918–1988: National Liberation War and Revolution 1941–1945*, vol. 2. Beograd: Nolit. [In Serbian]
- Radovanović, B. (26 December 2021). Old Kragujevac – the First Teacher Education School in Serbia. InfoKG. <https://www.infokg.rs/info/stari-kragujevac-prva-uciteljska-skola-u-srbiji.html> (Accessed on 10 September 2025)
- "Red Banner". https://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%A6%D1%80%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BE_%D0%B1%D0%B0%D1%80%D1%98%D0%B0%D1%87%D0%B5 (Accessed on 10 September 2025)
- Stokes, G. (1990). Politics as Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth Century Serbia. Duke University Press. https://books.google.rs/books?id=pokN-AQAAMAAJ&pg=PA97&redir_esc=y&hl=sr#v=onepage&q&f=false (Accessed on 10 September 2025)

- Vratuša Žunjić, V. (2000). Self-managing society and contradictions of socialisation. *Sociology*, 57 (3), 497–505. https://www.academia.edu/19632151/Self_managing_society_and_contradictions_of_socialisation . (Accessed on 12 September 2025)
- Vratuša Žunjić, V. (2012). *The case of Yugoslav self-government. Transition: Where from? Where to?*. Beograd: Čigoja štampa.
- Vratuša Žunjić, V. (2018). 170 years after the first edition of the Manifesto of the Communist Party: Reflections on actuality. *Sociološki pregled*, 52 (2), 415–429. doi: [10.5937/socpreg52-18162](https://doi.org/10.5937/socpreg52-18162)
- Vratuša Žunjić, V. (2020). A century and a half since Lenin's birth: Relevance of Lenin's 'State and revolution' for the theoretical preparation of Bolsheviks to politically organize the new wave of creative revolutionary praxis of the working masses on the eve of the October revolution. *Sociološki pregled*, 44 (4), 1068–1094. doi: [10.5937/socpreg54-29706](https://doi.org/10.5937/socpreg54-29706)
- Vratuša Žunjić, V. (2022). New-materialistic inversion of idealistic dialectical paradigm <http://moodle2.f.bg.ac.rs/mod/forum/discuss.php?d=2128> . (Accessed on 7 September 2025)